

משיחיות יהודית, נוצרית ואנוסית

באיבריה בדור הגירוש ואחריו -

אווירה משוחפת ויחסים סימביוטיים

1. שימוש המחקר במונח זה גמיש ביותר. יש הכוללים בו את כל התקופה המתחילה בפרעות קנ"א (1391), ובודאי מנקודות מבט של נושאים שונים יש לך הצדקה. ראו למשל: חיים הלל בן ששון, "דור גולי ספרד על עצמו", ציון, כו (תשכ"א), עמ' 23-64; יוסף הקר, "אם שכחנו שם אלהינו ונפרוש כפינו לאל זר: לגולה של פרשנות על רקע המציאות בספרד בימי הביניים", ציון, נו (תשנ"ב), עמ' 272 הערה 79. במאמר זה אני מתכוון למחצית השנייה של המאה החמש עשרה ועד לסיפור דוד הראובני.

2. על המחצית הראשונה של המאה החמש עשרה ראו: בן ציון דינור, "תנועת עליה מספרד לארץ ישראל אחרי גורת קנ"א", ציון, לב (תשכ"ז), עמ' 161-174; יוסף הקר, "עלית יהודי ספרד לארץ-ישראל וזיקתם אליה: בין קנ"א (1391) לרנ"ב (1492)", שלם, א (תשל"ד), עמ' 105-156; הנ"ל, "מכתב חדש על תסיסה משיחית בארץ-ישראל ובגולה בראשית המאה הט"ו", שלם, ב (תשל"ד), עמ' 355-360. מאמרים רבים נוגעים בתופעות המשיחיות בתקופה כולה, בייחוד המאמרים העוסקים ביישוב היהודי בירושלים ובאגרות שיצאו משם לאירופה. ראו אברהם גרוס, "עשרת השבטים ומלכות פרסטר ג'והן: שמועות וחיפושים לפני גירוש ספרד ואחריו", פעמים, 84 (תשנ"א), עמ' 5-41.

3. ורנר סטרק ניסה להוכיח שהאוניברסליות קיימת משהו ההיסטוריה של הדתות, ולאו דווקא בדתות המונותאיסטיות, ולהסביר את ההיגיון הדתי שמאחורי התופעה על ידי המסגרת המונרכית של השילוב המשולש: מלך קדוש, עם נבחר וייעוד עולמי או שליחות עולמית, שלמענם נבחרו ולמען מילויים עליהם לפעול. ראו W. Stark, *The Sociology of Religion*, I, London 1966, pp. 89-99

אברהם גרוס

המשיחיות בדור גירוש ספרד¹ העסיקה את גדולי החוקרים בדורות האחרונים, והבולטים בהם: יצחק בער, גרשם שלום, אהרן זאב אשכולי, חיים ביינארט, ישעיהו תשבי ומשה אידל. הללו נתנו עליה את דעתם והאירו אותה מנקודות מחקר והשקפה שונות.² לאחר סקירת הספרות וכיווני המחקר שלה נשאלת השאלה, האם נותרו נתיבים שלא מוצו עדיין או שלא עשו בהם שימוש מספיק? מאמר זה עוסק בכמה פרשיות בנות התקופה שלא הושם אליהן לב במחקר. רובן נוגעות ישירות בנושאים אפוקליפטיים ומילינריים בעולם הנוצרי, ובאופן בלתי ישיר (לכל הפחות) יש בהן מטען היסטורי משמעותי להבנת תופעות, כיוונים וגוונים של המשיחיות היהודית בת התקופה. הפרשיות אינן קשורות זו לזו, אך משקלן המצטבר מזכיר לנו שוב כי אל לחוקר היהדות לשכוח לפזול לעתים מזומנות אל הנעשה מעבר לגדרות ההפרדה שהקיפו את השכונה היהודית. יותר ויותר אנו נוכחים כי רוחות הזמן חדרו ועטפו גם את היהודים הספונים בשכונותיהם, שלא לדבר על "הנוצרים החדשים" שחיו בצדם של "הנוצרים הוותיקים".

המשיחיות הלאומית בנצרות בימי הביניים

אחד ההבדלים היסודיים בין היהדות לנצרות טמון בגורם הלאומי. בעוד היהדות שימשה מקור לרעיון הדתי של עם שבחרו האל ואין להבדיל בין האומה הישראלית לבין דתה, הכנסייה מקיפה בזרועותיה את כל מאמיניה באשר הם, כל אחד ואחד, בלא לתת עדיפות לאומה כלשהי. אך למרות המסר האוניברסלי בנצרות אנו נתקלים בתופעת "עם הבחירה" גם שם, באמונה שהמלך נבחר למלא שליחות בעזרת עמו ושבעם זה בחר האל מכל האומות. מהותה של השליחות היא משיחית-אוניברסלית. רוב המאפיינים זהים בדרך כלל: המלך ימלוך בעולם כולו, יביא לשלום ולפריחה, וכולם יחיו בהרמוניה ובאושר תחת כנפי הנצרות.³

מקור הרעיון הנוצרי של "הקיסר האחרון" שבחר בו האל כדי להילחם בכוחות הרשע באחרית הימים הוא כנראה בחיבור האפוקליפטי הידוע

בשם פסידו-מתודיוס מן המאה השביעית. חיבור זה נכתב לנוכח כיבושי הערבים מתוך מגמה דתית-פוליטית להשפיע על הנוצרים להטיל את יהבם על קיסר ביזנטיון.⁴ תפוצתו והשפעתו של פסידו-מתודיוס בימי הביניים היו עצומים, והדבר מוכח מתוך תפוצת רעיונותיו וכתבי היד המרובים ששרדו.

אף שאנו מוצאים במאה השתים עשרה, בעידן של מסעי צלב, אמונות אפוקליפטיות המוצמדות למלכים אחדים, יש לומר שעיקר תולדותיו של הרעיון הזה ביישומיו הפוליטיים התחיל במאה השלוש עשרה והתחזק במאות הארבע עשרה והחמש עשרה; ייתכן שעובדה זו קשורה בעליית המודעות הלאומית באירופה.⁵ מקרה בולט הוא פרידריך השני: בפולמוסו עם האפיפיורות ובמיוחד עם גרגוריוס התשיעי (1227-1241) - שנידה אותו פעמיים וראה בו את האנטיכריסטוס - התעוררו יסודות אפוקליפטיים גם מצדו. מתוך העלאת האשמות נגד השחיתות ונטישת אידאל העוני באפיפיורות הכריזו כי פרידריך "מלך ירושלים" הוא הקיסר - המשיח והוא שינהיג את העולם הנוצרי לקראת עידן ניצחון סופי של הנצרות, של גאולה ושל שלום בעולם. נראה שאף פרידריך עצמו האמין בכך.⁶ במרכז האפוקליפטיות הלאומית במאות הארבע עשרה והחמש עשרה הייתה ציפייה בגרמניה להופעתו של "פרידריך השלישי" ובצרפת להופעתו של "קרל הגדול השני".

בעקבות שחיתות בכנסייה, חולשת האימפריה ועליית העות'מאנים התחזקה בגרמניה של המאה החמש עשרה האווירה האפוקליפטית. בתקופה זו היו ביטויים רבים לאמונה המתמשכת במשיחיותו של פרידריך השני. ההמון, איכרים ובעלי מלאכה כאחד, האמין כי הקיסרים זיגיסמונד, פרידריך השלישי, מקסימיליאן וקרל החמישי הם גלגולו של פרידריך השני.⁷ מעניין המקרה הקיצוני של החוזה האלמוני המכונה "המהפכן מהריין העילי", שכתב בשנים 1490-1508 - לדידו העם הנבחר מלכתחילה היה העם הגרמני ולא עם ישראל. אדם דיבר גרמנית בגן עדן ואילו השפה העברית הופיעה בפעם הראשונה בדור הפלגה. לפי דבריו יופיע המשיח בדמותו של הקיסר פרידריך השני לכל המאוחר בשנת 1515, יחסל את הכמורה וישליט מלכות מילינרית-שוויונית על בסיס החוק הגרמני העתיק.⁸ אמנם כנראה לא הייתה לו שום השפעה על התנועות החברתיות של בני דורו, אך חשיבות חיבורו היא בהשתקפות אמונות אפוקליפטיות עממיות שהיו נפוצות אז בסביבתו, ולדברי נורמן כהן: "His importance lies not in any influence he exerted but in the influence which he underwent and registered".⁹ באיטליה. דוגמה לכך היא הנזיר סוונרולה (Savonarola); הוא הטיף בפירנצה משנת 1484 לבני העיר שהם העם הנבחר, כשם שהיו העברים בימי קדם.¹⁰ את תקוותיו המשיחיות הוא תלה בשרל השמיני, שכבש את פירנצה בשנת 1494 ולדעת סוונרולה היה הקיסר האחרון. ורנר סטרק העיר

4. P.J. Alexander, "Byzantium and the Migration of Literary Works and Motifs: The Legend of the Last Roman Emperor", *Mediaevalia et Humanistica*, n.s. 2 (1971), p. 59

5. "As incipient national consciousness grew stronger in the later fourteenth century and through the fifteenth, the political nature of apocalypticism moved in more overtly national directions" B. Meginn, *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*, New-York 1979, p. 231
6. E. Kantorowitz, *Frederick the Second: 1194-1250*, New-York 1931, pp. 395-396, 423, 425, 495, 506, 523; M. Reeves, *Joachim of Fiore and the Prophetic Future*, London 1976, 309-311

7. N. Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, London 1961, p. 126

8. שם, עמ' 119-126. ראו גם מקגין (הערה 5 לעיל), עמ' 272.

9. כהן (שם), עמ' 125.

10. D. Weinstein, *Savonarola and Florence*, Princeton 1970, p. 183

כי לפי המסורת בספרד כינו המלכים את עצמם Rex Catholicissimus, היינו "המלך הקתולי ביותר"; ואכן, כך אמר, תולדותיהם מלמדות כי הם קיימו הבטחה זו.¹¹

השפעת יואכים די פיורי בספרד

אפשר לומר שרוב הציפיות המילינריות בנצרות בימי הביניים קשורות בדרך כלשהי בנבואותיו של יואכים די פיורי (Joachim di Fiore) מסוף המאה השתים עשרה. יואכים חילק את ההיסטוריה לשלושה עידנים (status) – כנגד האב, הבן ורוח הקודש – ולשבע תקופות – בהתאמה לשבעת ימי הבריאה. לפי חישוביו התקופה האחרונה עומדת בפתח, ובה יחולו רפורמות רוחניות בכנסייה ויתרחשו מאורעות אפוקליפטיים של מלחמות לפי המסורות הנוצריות שהתפתחו מראשית ימי הביניים, עד שיובסו כוחות הרשע בהנהגתו של האנטיכריסטוס. הפופולריות של נבואותיו הייתה עצומה, במיוחד בחוגים פרנציסקניים, ואחת ההוכחות לכך היא כמות החיבורים הפסידו-יואכמיים – יותר מ-25 במספר. לפי יואכים הגיעה התקופה הקריטית של סיום ההיסטוריה במתכונתה הנוכחית; ועובדה זו "מזמינה" פרשנויות לאירועים שאמורים להיות אבני דרך בתהליך הגאולה. טבעי גם שמלכים במהלך ההיסטוריה יזוהו עם הדמויות החיוביות והשליליות בתהליך זה.¹²

השפעות יואכים לא פסחו על ספרד. החדירה הראשונה נעשתה על ידי כתביו של ארנלדו דה וילנובה ¹³ (Arnaldo de Vilanova) ארנלדו, יליד קטלוניה,¹⁴ היה רופא ודיפלומט בחצרו של פדרו השלישי מארגון.¹⁵ בשנת 1297 הוא כתב על ביאת האנטיכריסטוס (De tempore Antichristi) והשתמש בחלוקת ההיסטוריה של יואכים. שלוש שנים לאחר מכן התרחשה באוניברסיטה בפריז מהומה בשל רעיונותיו המשיחיים – הוא הואשם בין השאר שהושפע מהיהדות.¹⁶ הוא מת בשנת 1311, וחמש שנים לאחר מכן הוציאה האינקוויזיציה בוועידה בסרגוסה חרם על ספריו, אך השפעתו כבר קנתה לה שביתה, ואותה לא הצליחו לעקור.¹⁷

לארנלדו הייתה השפעה בקטלוניה, והיא מתבטאת בחזיונותיו של האינפנטה פדרו מארגון באמצע המאה הארבע עשרה ובכתביו של מחבר פרנציסקני אחר שכתב בסוף שנות השישים.¹⁸ הדמות החשובה ביותר שהושפעה מארנלדו הייתה הפרנציסקני רופסיסה (Rupescissa). על דעותיו הוא נכלא בשנת 1344 באוויניון, ובשנת 1350 בהיותו בכלא הוא העלה את נבואותיו על הכתב – הוא ניבא את חורבן האפיפיורות באוויניון, את בואו הקרוב של האנטיכריסטוס ואת שלטונו של מלך רשע במזרח אירופה ובמערבה. לאחר תקופה של רעב, מגפות וחורבן תבוא הישועה עם האפיפיור המלאכי (pastor angelicus). מונח זה מקורו

12. האמונה שפרידריך השני הוא הקיסר המשיחית, ובה שזורים רעיונות יואכמיים, חזקה בתעמולה מכוונת של המלך עצמו, ותעמולה זו יצאה גם נגד דעות הפוכות, שמקורן בפרנציסקנים מאיטליה; הם ראו בו את התגלמות הרשע ערב אחרית הימים. לפי הנזיר הפרנציסקני סלימבנה (Salimbene) היה פרידריך התגלמות האנטיכריסטוס, שעתיד לדרוף את הכנסייה עד לשנת הגאולה, 1260, ואז יתחיל העידן האחרון. ראו M. Reeves, *The Influence of Prophecy in the High Middle Ages*, Oxford 1969, p. 309-311.
13. שם, עמ' 219.
14. M. Menendes y Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles*, III, Buenos Aires 1951, pp. 163-168.
15. הוא למד עברית עם ריימונדוס מרטיני, ובשנת 1292 כתב חיבור על משמעות שם ה"הויה" (Tetragramaton). ראו שם, עמ' 169, 179.
16. ריבס, השפעת הנבואה (הערה 12 לעיל), עמ' 314, 316.
17. מננדס פלאיו (הערה 14 לעיל), עמ' 200-204; G. Leff, *Heresy in the Late Middle Ages*, I, Manchester and New-York 1967, pp. 176-185.
18. ריבס, השפעת הנבואה (הערה 12 לעיל), עמ' 222-223.

במאה השלוש עשרה. יואכים לא הזכיר את המונח, אך הגותו בתפקידו העתידי של האפיפיור הייתה חיונית ובסיס להתפתחות המושג אצל רוג'ר בקון בשנות השישים של המאה השלוש עשרה¹⁹ - האפיפיור המלאכי ומלך צרפת יביסו את שלטון האנטיכריסטוס, היהודים והכופרים ינוצרו, ירושלים תחזור לתפארתה ואז ישכון שלום ויהיה שגשוג חומרי 1,000 שנה.²⁰ עם הגבהת קרנה של צרפת סבר רופסיסה שמלך צרפת יכניע את השושלת ההוהנשטאופנית הגרמנית המייצגת את האנטיכריסטוס. בחיבוריו שנתחברו עד 1370 מצויות סתירות בעניין מקומו של מלך צרפת בתכנית.²¹ ההשפעה של חזיונות אלו נמשכה בחצר המלכות של ארגון לפחות עד תחילת המאה החמש עשרה - רעיונות יואכמיים השפיעו גם על חזיונות אחרית הימים של ויסנטי פרר בראשית המאה החמש עשרה.²²

ציפיות משיחיות ונבואות באיבריה הנוצרית מסוף המאה החמש עשרה

כמדומה שחוקרי המשיחיות היהודית כמעט שלא שמו לב שמהרבע האחרון של המאה החמש עשרה מילאו ציפיות משיחיות עם אופי לאומי מקום נכבד בהגיגה של החברה הנוצרית בחצי האי האיברי. הדבר התחיל בקסטיליה ובארגון.²³ ג'וסלין הילגרת קבע קביעה פשוטה וחד-משמעית: "בשנות השבעים של המאה החמש עשרה אנשים ציפו למשיח".²⁴ עוד לפני עליית פרדיננד ואיזבלה יש עדויות לאמונה המתחזקת שקסטיליה נועדה לשליחות קדושה, אמונה ששורשיה נעוצים בהיסטוריה של עם שהריקונקיסטה - מלחמת הקודש במוסלמים - עיצבה את אופיו הדתי המיוחד. מלכי קסטיליה נבחרו לשאת את דגל הצלבנות הנוצרית. הדברים באים לידי ביטוי בנקודת מבטו של ההיסטוריון רודריגו סנצ'ז די ארוולו (Rodrigo Sanchez de Arevalo) (מת בשנת 1470). הוא הבין את מקומה הגאוגרפי של קסטיליה ואת תולדותיה כאילו היו מכוונים על ידי האל; הוא תלה את הישגיה וכישלונותיה של הריקונקיסטה במצבה הרוחני של האומה, ובאומה ראה עם נבחר שהאל בחרו מכל האומות הנוצריות בעולם ומשיגה עליו השגחה מיוחדת. המחבר ציפה לחזות בהתגשמות המלאה של תפארת קסטיליה על פי גורלה וייעודה, כשתהיה מנהיגת הנצרות. הדברים נכתבו בטרם הוכתרו פרדיננד ואיזבלה.²⁵

התקוות שנסכה עלייתם של "המלכים הקתולים" היו יוצאות דופן בעצמתן - היו התייחסויות מפורשות אל המלך כאילו היה המשיח; אנשים ראו בו את "הנסתר" (Encubierto); ועיני האנושות כולה, ובמיוחד עיניהם של הנוצרים בספרד, היו נשואות אליו. ההיסטוריון אנדרס ברנלדס (Andres Bernaldes) בן התקופה סיפר על אווירת ההתעוררות בעם עם עלייתו של פרדיננד, וביטויה של ההתעוררות היה בשירים שהושרו בפי ההמון ובפי ילדים.²⁶

19. מקגין (הערה 5 לעיל), עמ' 187-186.

20. לפ (הערה 17 לעיל), עמ' 235.

21. ריבס, השפעת הנבואה (הערה 12 לעיל), עמ' 321-324.

22. שם, עמ' 172, 222.

23. על המתרחש בפורטוגל בנושא זה ראו להלן.

24. J.N. Hillgarth, *The Spanish Kingdoms: 1250-1516*, II, Oxford 1978, p. 363; H. Kamen, *Spain: 1469-1714. A Society of Conflict*, London and New-York 1983, p. 59. הילגרת דיבר גם על הרקע של האווירה המיליטרית שאחזה באירופה כולה, אך עיקר המחח המשיחי בספרד נבע מן ההתלהבות שבאה עקב עליית "המלכים הקתולים".

25. R. Tate, *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Madrid 1970, pp. 98-100.

26. A. Bernaldes, *Memorias del Reinado de los Reyes Católicos*, Madrid 1962, pp. 20-21; A. Castro, *Aspectos del vivir hispánico*, Santiago de Chile 1949, p. 23ff. ראה בשירת הילדים בשורה שתתגשם בהסתמכו על הפסוק "מפי עוללים וינקים יסדת עז" (תהילים ח 3). וראו להלן הדיון בענייני נבואות ילדים בנצרות האיברית ונבואות הילד.

אגדות הילכו על הולדתה הנסית של איזבלה, שנועדה מתחילת ברייתה "לגאול מלכויות אבודות".²⁷ הרעיון הדתי שהמלכה מתקנת את חטאה של חווה ומכפרת עליו היה במהרה לנחלת הכלל, כאילו לא הייתה בו העזה הגובלת בכפירה.²⁸ ניצחונו ההיסטורי של פרדיננד בקרב ב-Toro נגד פורטוגל (1476) הובן בעיניהם של סופרי הדור באור ההשגחה האלוהית, שלפי תכניתה יעמדו מלכי ספרד הנוכחיים בראש "מלכות העולם".²⁹ בשנת 1486 הסתובבה נבואה שלפיה יכבוש פרדיננד לא רק את גרנדה, שעליה צר באותה העת, כי אם גם את אפריקה עד אתיופיה, את רומא ואת האימפריה העות'מאנית.³⁰ בכך הוא היה יוצר רצף טריטוריאלי נוצרי מושלם, והכיבוש דרומה היה מאחד אותו עם המלכות הנוצרית של פרסטר ג'ון, תחת שלטונו הסופי של פרדיננד יש לשער. את הרגשות האיפוריה המשיחית העצימה עוד יותר לידתו של יורש עצר ל"מלכים הקתולים" בשנת 1487.

27. הילגרת (הערה 24 לעיל), עמ' 363

28. שם.

29. שם.

30. שם, עמ' 371.

האמונה בייעודים המשיחיים של המלך ושל ספרד התחזקה עם כיבוש גרנדה וגירוש ספרד והמשיכה עד סוף ימיו של פרדיננד. הנזירה הדומיניקנית מריה דה סנטו דומינגו (Maria de Santo Domingo), המכונה La Beata de Piedrahita, הכריזה על עצמה שהיא כלתו של ישו, דמייה שיחות עם חתנה ועם אמו, והייתה לה השפעה רבה בחצר המלך – עוד בשנים 1515–1516 היא חיזקה את ידיו של פרדיננד בנבואה שקיבלה מן האל ותוכנה הוא שהמלך "לא ימות עד כי יכבוש את ירושלים".³¹

31. שם, עמ' 606.

בתחילת המאה השש עשרה האמינו כי הנזירה-נביאה חואנה דה לה קרוז (Juana de la Cruz; 1481–1534) תלד את המושיע. הקרדינל סיסנרוס נתן לה את חסותו.³² כמו כן נזיר פרנציסקני האמין כי הוא הוא שנועד להיות אביו של נביא חדש שיושיע את העולם, ובעניין זה הוא כתב לבתולה הנזכרת.

32. M. Battalion, *Erasmus et l'Espagne*, 32 Paris 1937, p. 74

הדוגמאות שהבאתי הן אך חלק מתופעה המשקפת אווירה רוחנית של תקוות לשינוי מצב חברתי-כלכלי ופוליטי. התופעה המיסטית של ה-Illuminati או ה-Alumbrados – האנשים שזכו להארה רוחנית עליונה בתחילת המאה השש עשרה ואילך – הכפילה ושילשה את החוויות הרוחניות הקשורות לנבואה. בכלל צריך להדגיש שמקרי הנבואה, החזיונות וכדומה שהגיעו לידינו בספרות העברית אינם מתקרבים כלל בכמותם לתופעות דומות בנצרות האיברית, וגם זאת יש לראות בהקשר הרחב יותר של המשיחיות באירופה בכלל בתקופה זו.³³

33. דאו למשל Hope, D. Ruderman, "Against Hope: Jewish and Christian Messianic Expectations in the Late Middle Ages", *Exile and Diaspora Studies in the History of the Jewish people Presented to Professor Haim Beinart*, Jerusalem 1991, pp. 185–202

ההתפשטות מערבה, כיבוש היבשת החדשה והמגמה המיסיונרית של ניצור הילידים תרמו אף הם לתפיסה שלמלכות הספרדית יש מהות נכסייתית. בשביל הפרנציסקני חרונימו דה מנדייטה (Geronimo de Mendietta), שכתב במחצית השנייה של המאה השש עשרה את היסטוריה

אקלסיאסטיקה (*Historia ecclesiastica*), האומה והכתר הספרדיים הם כלי להבאת המלכות המילינרית. לדבריו מלך ספרד נושא על שכמו את ייעודי המשיח, שישלוט בעולם וינצר את כל האנושות לפני בואו של יום הדין: "אני משוכנע שכפי שלמלכים הקתולים ניתנה השליחות לעקור את שלושת צבאות השטן – היהדות הבוגדנית, האסלאם הכוזב ועבודת האלילים העיוורת [...] כך גם הוטלה השלמת המשימה על יורשיהם. ולכן, כפי שפרדיננד ואיזבלה טיהרו את ספרד משלוש כתות הרשע, כך יורשיהם המלכותיים ישיגו את ההרס האוניברסלי שלהן".³⁴

J.L. Phelan, *The Millennial Kingdom. 34 of the Franciscan in the New World*, Berkeley 1970, pp. 11–13

ראשון הספרדים בדור שטוף המשיחיות תחת שלטון פרדיננד ואיזבלה שראה את אפשרות הניצור של כל העולם באור משיחי היה ככל הנראה כריסטופר קולומבוס. ממד מיסיונרי זה של משיחיות התחיל לעלות אל פני השטח בתקופת מסעו השלישי (1498–1500), כאשר זיהה את נהר האורינוקו עם אחד מנהרות גן עדן. על ממד אחד של דמות אניגמטית זו ועל מניעה אפשר ללמוד ממכתב שכתב בין ספטמבר 1501 למרץ 1502 אל "המלכים הקתולים". מכתב זה לא נשלח, מאחר שהיה אמור להיות הפתיחה לספר הנבואות (*Libro de profecias*), אלא שאת כתיבתו לא סיים. האדמירל הציע להם לשחרר את הקבר הקדוש בירושלים, שלב בחזרתו של ישו:

ירושלים והר ציון עתידים להיבנות בידי נוצרי. האל כבר הכריז על זהותו של האיש שיעשה זאת מפני נביאו כמזמור י"ד מתהילים. האב יואכים אמר כי הוא יבוא מספרד [...] מי יציע עצמו למשימה זו? אם יחזירני האל לספרד, אני מקדיש עצמי בשם האל להביאו [את מלך ספרד] בשלום שמה.³⁵

C. Columbus, "Libro de profecias", 35
C. Jane, *The Voyages of Christopher Columbus*, London 1930, p. 304

בזהב שימצאו בהודו יבנו את בית המקדש בציון. את המכרות במחוז ורגווא (*Veragua*) זיהה קולומבוס עם המכרות שמהם הביא המלך שלמה זהב ואבנים יקרות לבניין בית המקדש, כפי שמפורט בתנ"ך ואצל יוספוס. לטענתו מלך ספרד צריך, כמו שלמה, לבנות את בית המקדש עתה משנתגלו מחדש חומרי הבניין.³⁶

שם. 36.
37. פלן (הערה 34 לעיל), עמ' 22–23.
לדעתה של מרגורי ריבס אין צורך להגיע למסקנה קיצונית כל כך. אף שקולומבוס הושפע ממגמות יואכימיות ואף שהיה מעורב ביסוד מבשר הגאולה של גילוי "ההודו", לא בהכרח ראה בעצמו גם "משיח יואכימי". כל מה שהוא אמר, לדעתה, הוא שמעורבותה של ספרד בגילוי מוכיח בשבילו כי היא אכן נועדה להיות חוד החנית של הגאולה (כאותה נבואה פסידו-יואכימית) בהנהגת "המלכים הקתולים". קולומבוס רק הציע וביקש להיות משולב בתהליך. ראו ריבס, יואכים (הערה 6 לעיל), עמ' 129. עם זאת צריך לומר שבאווירה האיפורית מרובת הנבואות והציפיות המשיחיות לא מן הנמנע שפלן צדק.

בדרמה ההיסטורית של ההתפשטות הגאוגרפית וניצור הגויים, שבהם מילא קולומבוס תפקיד מרכזי, ושל שחרור הקבר הקדוש הוא ראה את שלושת המאורעות המקדימים לאחרית הימים. לפי הצעתו להוביל מסע צלב לירושלים הסיק פלן כי בעצמו הוא ראה ממלא את תפקיד המשיח.³⁷

במאמר שפרסם באחרונה ר' פופקין הוא דן בהשפעה היהודית שנתרה בספרד לאחר הגירוש בתחום המשיחיות הספרדית-נוצרית. פופקין דן בכמה דמויות חשובות, בקרדינל פרנציסקו חימנס די סיסנרוס, הרננדו די טלאבירה, אלפונסו די סאמורה ואחרים ובקשריהם היהודיים. גם קולומבוס נדון בהרחבה ומתוך ראייה מקורית וניסיון להצביע על מוטיבים

יהודיים בהגיגיו. לאחר ביסוס התזה בדבר אמונתם של סיסנרוס וחוגו וטלאבירה בביאת המשיח במהרה בימיהם,³⁸ הראה פופקין כי קולומבוס הכיר אותם, ואף את אברבנאל – שנטייתו המשיחית ידועה – בחצרות מלכי פורטוגל וספרד.³⁹ טלאבירה כנראה האמין שמבשר הגאולה, אליהו או משה, כבר הגיע.⁴⁰ לא ברור למי כיוון, אולי לסיסנרוס, שפעולותיו והישגיו עשאוהו מתאים לתפקיד.⁴¹ בכל אופן לפופקין נראה כי קולומבוס ראה בעצמו מועמד מתאים.⁴² המחבר ציין כי יש "הוכחות לא מעטות שראה בעצמו חלק מן המסורת המשיחית והתייחס אל עצמו כאל נצר מגזע ישי".⁴³ נוסף על השערות אלו, שבסיסן במקורות רעוע, דן פופקין בנספח המוזר שהוסיף קולומבוס לצוואתו בטרם מותו – האדמירל ביקש להוריש כסף ליהודי העומד בשער השכונה היהודית של ליסבון, שכידוע כבר חדלה מלהתקיים. פופקין סבר שקולומבוס התכוון לרמוז בזה על מקורו היהודי או על יהדותו ועל הזדהותו עם צרותיהם של "הנוצרים החדשים", ובהם טלאבירה, שהואשם ב"התייחדות". לדעת המחבר "קולומבוס נראה קרוע בין רגשותיו החיוביים כלפי היהדות והנצרות היהודית, היינו, מצבם של הקונוורסוס שהיו לנוצרים אמתיים".⁴⁴ מסתבר לדעתו כי קולומבוס ראה בעובדה שמסעו החשוב היה בשנת 1492, שנתכנתה "annus mirabilis" על שם המאורעות הגדולים שהתרחשו בה – כיבוש גרנדה, גירוש היהודים וגילוי אמריקה – חלק מתהליך הגאולה, ובמחשבתו "חברו יחד ציפיות יואכימיות ויהודיות לסוף הקרוב של העולם".⁴⁵

שוב ושוב הדגיש פופקין ששנת 1492 הייתה שנת מפתח להתעוררות הציפיות המשיחיות בספרד. הוא גם ראה בכל האישים שהוא דן בהם השפעה יהודית. אצל קולומבוס היא מתבטאת במוצאו ובהזדהותו החלקית עם אמונתו הקודמת. אך נראה לי שיש להשיב על דבריו אלו.

כבר הראיתי כי ההתעוררות המשיחית המשמעותית בספרד התחילה כבר בשנות השבעים והקיפה את ההמון, כמו גם חלק מחוגי האינטליגנציה. עד כמה ההשפעה הרעיונית היהודית על מציפי הקץ הספרדים הייתה שולית אפשר ללמוד מהתייחסותה של ריבס לנבואות ולחיזויים המשיחיים בספרד בתקופה זו, גם של סיסנרוס ושל קולומבוס. ריבס לא נזקקה להשפעה יהודית כלל, והיא ראתה את כל התופעה והמוטיבים שלה במסגרת של המסורת האפוקליפטית היואכימית ושל המצב הפוליטי של התקופה.⁴⁶

כללו של דבר, אפשר להסביר את המשיחיות הספרדית מתוך המסורת הנוצרית ובאור המצב הכלכלי-חברתי, הדתי והפוליטי בספרד ובאירופה. לכן כל מי שרוצה לדבר על השפעה יהודית בעניין זה עליו הראיה. את הכמות הרבה של "נוצרים חדשים" שנשארו את עיניהם והקדישו את מעייניהם הרוחניים לחיזוי עתיד אוטופי יש להסביר בדחפים פסיכולוגיים שמקורם בלחצים דתיים וחברתיים. "הנוצרים החדשים", שניסו להשתלב בנצרות, הם שהובילו את התנועות הרוחניות החדשניות

38. למעשה הבסיס לכך נמצא כבר אצל בטיין (הערה 32 לעיל), עמ' 58-75.
 39. R. Popkin, "Jewish Christians and Christian Jews in Spain, 1492 and After", *Judaism*, 41 (1992), p. 257.
 אמנם יש להעיר בעניין זה כי הידוע לנו על משיחיותו של אברבנאל הוא בתר-גירוש, מתוך כתיבתו לאחר שעזב את חצי האי האיברי.
 40. שם, עמ' 255.
 41. שם.
 42. שם, עמ' 257, 259.
 43. שם, עמ' 752. פופקין לא ציין כאן את מקורותיו. אציין כי במשפחת אברבנאל הייתה מסורת כזאת.
 44. שם, עמ' 260.
 45. שם, עמ' 261.

46. ריבס, השפעת הנבואה (הערה 12 לעיל), עמ' 359-360, 446-447.
 הדבר נכון גם לפלן, שהיה הראשון שפירט בעניין עמדותיו המשיחיות של קולומבוס. מובן שלשאלה אם יואכים עצמו היה ממוצא יהודי או אם הושפע מן היהדות אין שום חשיבות לענייננו.

הפנים-נוצריות; היו להם סיבות טובות מאוד לערוג לעולם של גאולה. עובדת עיסוקם במשיחיות אין בה כדי ללמד כי רעיונותיהם ניזונו ממקור ישראל. קולומבוס בעצמו, שלזיקתו הביולוגית או הזהותית עם היהדות עדיין אין הוכחה חד-משמעית, נותר אפוא חוליה בשלשלת המשיחיות הנוצרית-ספרדית.

החוזה מליסבון⁴⁷

המרת הדת הכוללת של יהודי פורטוגל בשנת 1497 שייכת לאותם מאורעות היסטוריים שהשפעתם הייתה עמוקה וארוכה למשך דורות רבים. למעשה היא השפיעה לא על מהלך תולדות עם ישראל בלבד כי אם גם על מהלך ההיסטוריה של עמי אירופה ומעבר לה. למרבה הצער התיאורים הקצרים של אירוע זה שנותרו במקורות העבריים והפורטוגליים אין בהם כדי להרוות את צימאוננו של ההיסטוריון לדעת ואת סקרנותו. מסיבה זו עלינו להודות על המונוגרפיה שפרסם תשבי – היא מרחיבה את ידיעותינו ומבררת פרטים רבים של פרשייה זו.⁴⁸

ספרו של תשבי בנוי ממחקר המבוסס על שישה דפים מכתב יד, מחוקים בחלקם, ששרדו מחיבור אלמוני פרי עטו של אחד מיחידה הסגולה שלא המירו את דתם בליסבון. המחבר הושלך לבית הכלא עם קבוצה של כ-40 יהודים עקשנים, שהמפורסם בהם הוא ר' אברהם סבע. לאחר כחצי שנה גורשה הקבוצה לצפון אפריקה, משם המשיך המחבר למצרים ושם כתב את חיבורו.

החיבור משיחי. מחברו עסק בחישובי קץ וניסה להעניק לאירועים שאירעו ליהודי ספרד במאה החמש עשרה משמעות משיחית. התרומה הייחודית והחשובה ביותר שלו היא בתחום החזיונות הנבואיים שהיו לו, ולפי עדותו הם גם התקיימו. דמותו של החוזה מרתקת, ונראה לי כי תיאורו של תשבי משאיר כמה שאלות בלא מענה, ובהן ברצוני לדון. מדובר באדם שעזב את ספרד בזמן הגירוש בשנת 1492, וכמו רוב המגורשים פנה מערבה וחצה את הגבול לפורטוגל. הוא לא מסר מידע ביוגרפי כלשהו על חייו בספרד; העברית שלו כה מוזרה עד שקשה למצוא לה מקבילה בספרות העברית בת התקופה. תשבי הסכים ש"בחלק גדול מן השיבושים ניכרים סממנים של תצורות השפה הספרדית והפורטוגאלית".⁴⁹ הוא אמנם מצא בכתוב "גילויים סגנוניים מפליאים, הבאים ללמד ששבילי השפה העברית היו נהירים לו [...] אולם גם במקום שאנו מוצאים את מיומנותו בשימוש הלשון העברית מזדקרים קשריו האמיצים עם התרבות הנוצרית, שגדל בסביבתה וינק מתוכה".⁵⁰ מסגנונו העברי הלקוי וממיעוט מקורותיו מן המסורת היהודית למד תשבי "שלא שימש בכהונה דתית, רבנות או דיינות".⁵¹

47. הדברים בתת-פרק זה מבוססים בחלקם על נספח ד' בספרי A. Gross, *Iberian Jewry from Twilight to Dawn*, Leiden 1995, pp. 184-189. עם התקנת המאמר לדפוס הגיע לידי ספרו של מט גולדיש, ובפרקי הפתיחה שם יש סקירה מקיפה של מסורת הנבואה המשיחית הנוצרית, שבחלקה חופף לדבריי לעיל בעניין הדמיון בין המשיחיות ביהדות בראשית העת החדשה ובין המשיחיות אצל האנוסים. ראו M. Goldish, *The Sabbatean Prophets*, Cambridge Mass. 2004, pp. 12-19, 42-49.

48. ישעיהו תשבי, משיחיות בדרך גירוש ספרד ופורטוגאל, ירושלים תשמ"ה.

49. שם, עמ' 13.

50. שם, עמ' 13-14.

51. שם, עמ' 16 הערה 17.

מחישובי הקץ של המחבר נוצר הרושם כאילו היה מהלך לו עם תנ"ך בידו האחת ולוח נוצרי בידו האחרת. הגימטריות שלו מבוססות, כמובן, על ביטויים ופסוקים מן התנ"ך, אך אינן מותאמות למניין השנים היהודי מבריאת העולם, כנהוג, אלא למניין השנים הנוצרי מתאריך לידתו של ישו.⁵²

52. תשבי ציין כי יש דוגמה יוצאת דופן

כזו גם אצל ר' אברהם זכות. ראו שם, עמ'

14 הערה 5. ראוי לציין גם כי לפי תשבי

אף זכות היה בקבוצת ה-40, והדעת

נותנת שכך היה.

53. שם, עמ' 28.

54. אידל הציע הצעה דומה בעניין

מחבר "ספר המשיב". גם שם מצינו

עברית "השודה" ורעיונות שגראים

כהשפעה נוצרית. ראו משה אידל,

"היהס לנצרות בספר המשיב", ציון, מו

(תשמ"א), עמ' 78.

המחבר מספר שהוא חזה את גירוש פורטוגל חודשיים לפני שנחתמה הגזרה: "ונתתי קודם שני חדשים בכתב להחכמים". תשבי למד מכאן "שידעו על הגירוש הצפוי, ומסתבר שהחכמים פנו מתוך חרדה אל המחבר משום שהיה מפורסם כבעל חזיונות אמיתיים".⁵³ לא ברור לי כיצד אפשר להסיק כי מדובר כאן ב"נבואה מוזמנת" ולא ביזמה של החוזה. מצד אחר אפשר ללמוד ממשפט זה כי ככל הנראה החוזה לא היה שייך למנהיגות הדתית שלה מסר את תוכן נבואתו.⁵⁴

לדעתי חלק גדול מהבעיות המתעוררות מתוך החיבור המקוטע ייתרו אם נניח כי הוא חי בספרד כאנוס עד שבגירוש ספרד עבר לפורטוגל וחזר ליהדות. ההנחה תסביר את העברית הקלוקלת שלו, המושפעת השפעה מוגזמת משפת המקום, וגם את ההרכבה היהודית-נוצרית המוזרה של חישובי הקץ.

יש גם סימנים אחרים המצביעים בכיוון זה. את הפסוק "ה' אמר אלי בני אתה אני היום ילדתיך" (תהילים ב 7) הסבירו הנוצרים על פי דרכם הכריסטולוגית. בעוד הפרשנות היהודית ניסתה להילחם בפירוש זה,⁵⁵ החוזה קיבל את ההנחה הנוצרית הבסיסית שמדובר כאן במשיח. גם יחסו הסלחני כלפי "הנוצרים החדשים" יכול להיות מובן טוב יותר באור טענתי. בפסוק "ומצאָהו רעות רבות וצרות" (דברים לא 17) ראו פרשני הדור התייחסות לכל האנוסים שחיו בין נצרות ליהדות. לעומת זאת החוזה הסביר כי מדובר כאן רק ב"ריקונסיליאדו" (reconciliados), היינו האנוסים שהביעו חרטה על "התייחדותם" לפני האינקוויזיציה וחזרו בתשובה בפומבי. רק עליהם נאמר הפסוק "ואנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא על כל הרעה אשר עשה כי פנה אל אלהים אחרים" (דברים לא 18). אין בדבריו אלו ביקורת אלא על האנוסים שהתכחשו ליהדותם, ולא על האנוסים שהאינקוויזיציה לא גילתה את יהדותם.⁵⁶

55. ראו למשל: רד"ק על תהילים ב 12;

F.E. Talmage, *David Kimhi: The Man*

and his Commentaries, Cambridge

Mass. 1979, pp. 136-137

56. תשבי (הערה 48 לעיל), עמ' 21-22.

122 הערה 22.

אחת מטכניקות החיזוי שלו הייתה בצפייה בשמים: "על ההוא ס[בה] אני ישן במקומות שרואה אני השמים בלילות לראות האותות שהש"י[?] עושה[?] בשמים[?] על המלכים ועל המלכיות ועל כל שבעים אומות וג"כ על ישראל בכללות".⁵⁷ אין מדובר כאן בחישובים אסטרולוגיים מקובלים כמו של אברבנאל, זכות ואחרים אלא בהסתכלות של מומחה בעל איכויות רוחניות של חוזה המסוגל לזהות ולפענח אותות מיוחדים בשמים.⁵⁸

57. שם, עמ' 101-102.

58. שם, עמ' 57.

F. Baer, *Die Juden im Christlichen* 59
 423, no. 423; *Spanien*, II, Berlin 1936, no. 423, ה"ל,
 "התנועה המשיחית בספרד בתקופת
 הגירוש", מאסף ציון, ה (תרצ"ג),
 עמ' סח; סט; ה"ל, תולדות היהודים
 בספרד הנוצרית, תל אביב תשכ"א, עמ'
 426-427; ח' בינארט, "אגודו אשר בלה
 מנצ'ה ואנוסיה", תרביץ, נ (תשמ"א), עמ'
 427; ה"ל, "אלמעדין: אנוסיה של עיירה
 באזור לה מנצ'ה", ציון, מז (תשמ"ב),
 עמ' 31; ה"ל, "תנועת הנביאה אינס
 בפואבלה די אלקוסיור ובטלארוביאס
 ואנוסיהן של עירות אלה", תרביץ,
 נא (תשמ"ג), עמ' 464; J. Caro Baroja,
*Los Judíos en la España Moderna y
 Contemporánea*, I, Madrid 1978, pp.
 429. במקום מסוים הסתכלו בצהרי
 היום!} בשמים בצפייה לאותות גאולה.
 ראו בינארט, תנועת הנביאה (שם), עמ'
 638. אמנם יש לציין שמצניו בחיבור
 אפקליפטי עברי מהתקופה תופעה דומה
 של קריאה משיחית של השמים - מחבר
 כף הקטורת סיפר על עצמו: "והאמנם
 בהיות כי אנכי יושב במקום החושך
 ואשא עיני להביט והנה נפתח לפני
 עולם אחד גדול כדוגמת הפתח עם אור
 קטן. עוד אשא עיני להביט [...] ואדע כי
 המלך ה' צבאות דאו עיני". ראו חיבור
 כף הקטורת על תהילים, כ"י פריז 548.
 336. וכן ראו שם, 251. ברם, לא ידוע
 לנו מי המחבר ואם היו לו קשרים עם
 האנוסים. אם היה מחוגו של בעל 190
 המשיב היו יש אפשרות שהיה בקשר עם
 מקובל מן האנוסים. ועל כך ראו הערה
 54 לעיל. יחסו של בעל כף הקטורת
 כלפי האנוסים איננו קשה כשל מחברים
 אחרים בני הדור - לפי פרשנותו נרמזת
 גאולתם במזמורי תהילים. ראו שם,
 149, 203א.
 60. אהרן זאב אשכולי, סיפור דוד
 הראובני, ירושלים תשנ"ג, עמ' 79.
 כדאי לשים לב שלחוויה זו שותפים גם
 "נוצרים וגלחים", כלומר שזוהי תופעה
 משותפת בין-דתית.
 61. תשבי (הערה 48 לעיל), עמ' 19.
 62. על כך אמר תשבי: "לנוכח נסיבות

והנה צריך לציין כי תופעה זו מצינו בספרד בתקופה ההיא בעיקר אצל האנוסים. באחרונה למדנו על היקפה הרחב של ההתעוררות המשיחית סביב שנת 1500 ועל המקומות שהשפעתה הייתה ניכרת בהם, כפי שמלמדים תיקי האינקוויזיציה. אחד המאפיינים הבולטים של התעוררות זו הוא ההסתכלות בשמים בצפייה לאותות מבשרי גאולה.⁵⁹

גם דוד הראובני סיפר כי אנוסי פורטוגל, שתקוותיהם המשיחיות התעוררו עם הגיעו לפורטוגל בשנות העשרים של המאה השש עשרה, נשאו עיניהם לשמים, ואכן הם סיפרו כי ראו שם דגלים וכי הם עוררו את התלהבותם: "ובאו אלי אנוסים מן הגדולים ואמרו לי כי הם ראו בשמים ארבעה דגלים. ועמדו אנשים רבים נוצרים וגלחים ואנוסים והגידו לי ולשלמה כהן זה הדבר".⁶⁰

מקום מיוחד של כבוד בתכנית המשיחית שלו ייעד החוזה לעצמו. תהליך הגאולה התחיל לדעתו עם שחרור קבוצתו מן הכלא בליסבון.⁶¹ כיצד קרה הדבר? הוא סיפר כי שלח למנואל מלך פורטוגל נבואות שהתקיימו. החשובה שבהן הייתה הנבואה שהולד שהיה עתיד לרשת את מלכות ספרד יופל בשבוע העשירי להריונה של המלכה, וכך בזכות אשתו תיסלל למנואל עצמו הדרך אל הכס הספרדי.⁶² אם כן, החוזה ראה בעצמו את מי שהביא למהלך הפתיחה של הגאולה, ומעתה ואילך היא הייתה עתידה להתגלגל ככדור שלג.

יתר על כן, הוא הודיע בפירוש שהוא, כפי שאמר תשבי, "מעין שותפים של המשיחים".⁶³ בחלומו הוא ראה את שולחנו של הקב"ה ולו רק שלוש רגליים, המסמלות את פינות הארץ. הרגל החסרה היא זו של פורטוגל, הנמצאת בקצה המערבי של העולם, "ואמרו לי כי אני עתיד לשום לה הוא שולחן רגלו הד".⁶⁴

בסקירת המשיחיות אצל האנוסים אנו נתקלים בתופעה מעניינת - בדרך כלל הם ראו את עצמם מעורבים באופן פעיל בתהליך הגאולה. לעתים אנוס טען כי הוא המשיח, כמו החייט מסטובל⁶⁵ וכנראה גם שלמה מולכו. המשמעות המידית של הגאולה נתפסה בהקשר המצומצם, המקומי - גאולתם של האנוסים. אבל משיח זה, אף שהצהיר על משיחיותו במקום נידח בפורטוגל, תפקידו יהיה בסופו של דבר לגאול את כל יהודי העולם. במקרים אחרים האמינו קבוצות אנוסים כי המשיח יצא מתוכם או שהוא עתיד להיוולד לאנוסה. כך לקראת אמצע המאה השבע עשרה ציפו האנוסים במקסיקו שחואנה אנריקז (Juana Enriquez), אשתו של סימון ואז סויליה (Simon Vaez Sevilla), תלד את המשיח ושבשנת 1648 יתגלה שהוא המשיח. לאחר שהתאכזבו מן הבן גספר (Gaspar) תלו האנוסים את תקוותיהם בהריונה של אינס פריירה (Ines Pereira); הם הלבישו אותה לבוש מיוחד והקיפוה בנרות בחדרה. אחרים האמינו

אלה מתקבל על הדעת, שמעשה השחרור היה מעין אקט של חנינה לרגל התגשמות שאיפתו העזה של מנואל, מתוך הכרת-טובה לחוזה היהודי". שם, עמ' 35-36. הסיפור נשמע חשוד מעט. הוא מקביל בעיקרו לגרסה הבבליית של הסיפור המפורסם על רבן יוחנן בן זכאי שהודיע לאספסיינוס על בחירתו לקיסר רומא, ובמעשה של הכרת טובה וכבוד השיג בכך את הצלת "בנה וחכמה". בבלי, גיטין נו ע"א-ע"ב. החוזה גם סיפר שהמלך כתב מנבואותיו "בספר הזכרונות שלי". תשבי (שם), עמ' 102; אולי בדומה למרדכי, שהחשד שעשה עם אחשוורוש נרשם ב"ספר הזכרונות דברי הימים" (אסתר ו 1) ובסופו של דבר הביא להצלת היהודים. מעבר למקבילות סיפוריות יש לזכור שבדברי ר' אברהם סבע, המשמש אנטיטזה סולידית מאוד לחוזה דנו, אין זכר ורמז לדברים אלו. לפירוט בדיון על השקפותיו המשיחיות של סבע ראו גרוס, יהדות איבריה (הערה 47 לעיל), עמ' 153-175. סבע, שבלי ספק הכיר את החוזה, טען שהשחרור בא בזכות מעשה קידוש השם של ר' שמעון מימי. ראו אברהם גרוס, "ר' אברהם סבע 'המגורש' בשני גירסאות", ספר זכרון לראשון לציון הרב יצחק נסים, ד, ירושלים תשמ"ח, עמ' רג הערה 64.

63. תשבי (שם), עמ' 72. הכוונה למשיח בן אפרים ומשיח בן דוד.

64. שם, עמ' 106. הדעת נותנת כי החוזה כיוון כאן להחזרת האנוסים לחיק היהדות. הסבר זה של תשבי מתחשב בהקשר. ראו שם, עמ' 56.

65. לרוממה ראו אהרן זאב אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 434.

66. אביו של גספר ותומס טרווינו דה טוברמונטה (Tomas Trevino de Sobremonte), דודה של אינס, היו מנהיגים של שתי קבוצות אנוסים. ראו: S.B. Liebman, *New World Jewry, 1493-1825: Requiem for the Forgotten*, New-York 1982, pp. 46ff., 258; M. de Bocanegra, *Jews and the Inquisition*

שבלנקה חוארז (Blanca Juarez), שהייתה אדוקה מאוד ביהדותה, תהיה אמו של המשיח.⁶⁶ דומה אפוא שגם עובדה זו, שהחוזה האלמוני איננו בגדר נביא גרדא אלא הוא בורג בכלי משיחי חשוב בהבאת הגאולה לעולם, מרמזת על הרקע האנוסי שלו.

עצם התופעה שהצבעתי עליה דורשת הסבר. הלוא ידוע שכמות הנביאים ובעלי התפקידים בתחום המשיחיות מתוך האנוסים איננה עומדת בשום יחס לתופעות מקבילות ביהדות הנורמטיבית.⁶⁷ מבחינה אובייקטיבית האנוסים נחשבים לקבוצה שולית ביהדות, צל זהו ושחוק של היהדות הנורמטיבית. מדוע, אם כן, יצא צמח בן ישי מענף נידח זה? בסיס לתשובתי החלקית דורש להבין כי תדמיתם העצמית הייתה שונה – ידוע על מקרים של אנוסים שהגיעו עד כדי פיתוח "אידאולוגיה אנוסית" וראו ערך דתי עליון בדרך חייהם היהודית למחצה לשליש ולרביע מתוך סכנה מתמדת. כמדומה שכך יש להסביר תופעה מעניינת זו של האמונה במשיח ממוצא אנוסים. ייתכן שגם הצרות וחיי הניתוק שלהם מן היהדות יצרו אצלם הרגשה של אחדות גורל וריחוק כה רב עד שבאופן טבעי הם ראו את גאולתם ואת גואלם באים מקרבם ולא נתנו דעתם על חוסר הסבירות שעם ישראל כולו ייגאל על ידי משיח אנוס.

אך נראה שהתפתחות תפיסה משיחית זו איננה רק תוצאה של מצבם הדתי ומצוקותיהם הנפשיות של האנוסים. וכך, אף שהדוגמאות של ציפייה להריגה של אישה פלוגנית אלמונית שתלד את המשיח הן ממקסיקו של המאה השבע עשרה, נראה שהן משקפות במידה רבה מצב נפשי-דתי ששרר בחברה הנוצרית האיברית; מצב זה מתבטא בנבואות ובתקוות מסוף המאה החמש עשרה ומתחילת המאה השש עשרה שדנתי בהן לעיל. אין ספק שמצבם הייחודי הקשה של האנוסים היה חומר הבערה שהביא להתלקחות משיחיות. בתקוות הגאולה הכלליות שלהם הם היו יהודים; ברם, במאפיינים מעשיים וברעיונות מסוימים התנועות היו איבריות.⁶⁸

נבואות הילד

לא ידוע מי כתב את החיבור האפוקליפטי נבואות הילד. ר' אברהם בן אליעזר הלוי כתב פירוש לנבואות אלו, אך החשד שהחשידוהו כי הוא חיבר אותן איננו מקובל עוד.⁶⁹ שלום סבר כי החיבור הוא מהמאה השלוש עשרה.⁷⁰ לעומתו טען אשכולי על סמך פתרון רמזים היסטוריים הכלולים בנבואות כי מועד חיבורן הוא בסביבות שנת 1480,⁷¹ כך סבור גם יוסף דן.⁷²

סיפור הרקע לנבואות הוא על תינוק פלאי בשם נחמן, שמיד בשנתו הראשונה התחיל לגלות סודות של מעשה מרכבה, ולאחר גערת אביו הפך

of Mexico: The Great Auto de Fé of 1649, Lawrence Kansas 1974, pp.

101–102, 217–218

67. אשכולי ציין עובדה זו מבלי לדון בה:

”שמביניהם יצאו כמה וכמה מבשרי-

משיח ונלהבי-משיחות שראו עצמם

מזומנים לאותו תפקיד יחיד ומיוחד”.

ראו אשכולי, הראובני (הערה 60 לעיל),

עמ' 257.

68. באחרונה הצביע נתן וכתל על

שילובי רעיונות מן המשיחיות הנוצרית-

פורטוגלית במשיחיות האנוסים במקסיקו

במאה השבע עשרה. ראו, N. Wachtel,

”Marrano Religiosity in Hispanic

America in the Seventeenth Century”,

The Jews and the Expansion of Europe

to the West, 1450–1800, P. Bernardini

and N. Fiering (eds.), New-York 2001,

pp. 161–164. רסיסי רעיונות ומושגים

נוצריים אנו מוצאים כבר בחזיונותיה

המשיחיים של הנערה אינס מהרירה

בסוף המאה החמש עשרה (ועל כך

ראו להלן).

69. גרשם שלום, ”המקובל ר' אברהם בן

אליעזר הלוי”, קרית ספר, 2 (תרפ”ה-

תרפ”ו), עמ' 116.

70. שם, עמ' 117.

71. אשכולי, תנועות משיחיות (הערה

65 לעיל), עמ' 307.

72. יוסף דן, ”לקורות למעשה נבואות

הילד”, שלם, א (תשל”ד), עמ' 229.

73. אשכולי, תנועות משיחיות (הערה 65

לעיל), עמ' 307, 308 הערה 7.

74. דן (הערה 72 לעיל), עמ' 233-

234.

75. יש לציין כי בנוגע לאפיזודה הנבואית

של ”הנביא מאוילה” בשנת 1295 דיבר

בער על ”הנביא, נער שאינו יודע ספר”.

ראו י' בער, ”הרקע ההיסטורי של

הרעיא מהימנא”, ציון, ה (ת”ש), עמ' 44.

אך לעניות דעתי בשו”ת הרשב”א,

שהוא המקור לסיפור זה, אין רמז לגילול

הצעיר של הנביא. ראו שו”ת הרשב”א,

סימן תקמ”ח, עמ' 208-209. אמנם אבי

הנביא עמד בקשר עם הרשב”א, אך אין

בכך ללמד דבר על גילול של הנביא. להפך,

אילם למשך 12 שנה. אז פתח שוב את פיו, וממנו יצאו נבואות גאולה בארמית. היות שמדובר כאן בתופעה נבואית מיוחדת עמלו החוקרים למצוא לה מקור קדום. אשכולי ראה בסיפור נכס ש”שייך לתחום הפולקלור הבינלאומי”. במקורות ישראל הוא מצא מקבילה לחלק מן הסיפור במדרש על משה רבנו שנעשה כבד פה לאחר שנכווה מגחלת מקערת הגחלים. הוא גם גילה ”השפעת-עקיפין” אפשרית בברית החדשה, שם נאלם אביו של יוחנן המטביל עם קבלת הבשורה על לידת בנו, והדיבר חזר אליו רק בשעה שבאו לתת שם לילד.⁷³ ואולם ההבדלים ניכרים לעין מיד והקשרים לנבואות הילד דחוקים מאוד.

יוסף דן התייחס אף הוא למקורות של תופעת הילד הנביא. הוא דחה את דעתו של משה גסטר שיש לראות מקור לסיפור בבן סירא הילד, ובמקומה העמיד השערה משלו, שיש כאן השפעה של מעשה מרלין, הנער האנגלי בן המאה השתים עשרה, שנולד באורח פלא וניבא נבואות פוליטיות לעתיד הקרוב והרחוק שלא היו מובנות לשומעיו, ונבואותיו זכו לפרשנויות במהלך ימי הביניים. סיפור זה היה ידוע ונפוץ מאוד באירופה כולה בימי הביניים המאוחרים.⁷⁴ אמנם לא כל המוטיבים של הסיפור היהודי נמצאים בסיפור האנגלי, אך הדמיון בולט לעין.

לא ידוע אל נכון היכן נתחברו הנבואות. עם זאת, היות שיש שם התייחסות ל”קשטייליא” סביר להניח שהן נתחברו בספרד או לפחות על ידי יהודי ספרדי (ואני מקבל את הדעה המקובלת שר' אברהם בן אליעזר הלוי לא כתבן). אם הנחה זו נכונה חשוב להדגיש כי ספרד הנוצרית משמשת רקע היסטורי מתאים וסביר ביותר להמצאת סיפור רקע של ילד נביא.⁷⁵ תקופה זו מלאה בילדים-נערים שחוו התגלויות וחזיונות נבואיים, וכבר הזכרתי לעיל את הילדים שזימרו על פרדיננד. אינס (Ines), הנביאה האנוסה המפורסמת מהרירה (Herrera del Duque), הייתה נערה בת 12. אמנם היא ניבאה לאחר חיבור הנבואות, אך גם היא הייתה חלק מתופעה לגמרי לא נדירה של הדת העממית הנוצרית האיברית. התגלויות, בעיקר של מריה הקדושה, לאנשים פשוטים, ובהם נערים ונערות, היו לחזון נפרץ בספרד במאות החמש עשרה והשש עשרה.⁷⁶ אמנם תוכן ההתגלויות, שעיקרו דברי מוסר ואמונה, היה שונה מנבואות הקץ האפוקליפטיות שאני עוסק בהן במאמר זה, אך אף על פי כן יש לתופעות מכנה דתי ונפשי משותף.

סיכומם של דברים מעבר לאפיזודות ולפרטים הוא שמן המחצית השנייה של המאה החמש עשרה נשבו רוחות משיחיות סוערות בעולמה הרוחני של איבריה. תרמו לכך אירועים פוליטיים וגילויים גאוגרפיים. כפי שהראיתי במאמרי על השמועות על עשרת השבטים בתקופה זו קשה

להפריד בין אמונות ותקוות של יהודים ושל נוצרים שחיו זה בצד זה, גם אם אופיים של הרעיונות המשיחיים ופרטיהם שונים בגוניהם. אסור לחוקר המשיחיות היהודית להתעלם מכך.⁷⁷ התבוננות מקיפה במשיחיות הנוצרית האיברית עשויה לפתור קושיות ובעיות במחקר המשיחיות היהודית העתירה של התקופה. כיוון מחקר זה רצוי על אחת כמה וכמה בעניין האנוסים, שינקו ממסורות של שתי הדתות גם יחד; וכמו בעניינים אחרים, מהם באמונה ומהם במעשה, לעתים התערבבו אצלם רעיונות ויסודות משיחיים יהודיים ונוצריים.

הרשב"א תיאר "איש לא חכם ולא יודע ספר ולא שמש תלמידי חכמים". נראה שהטעות נבעה מצד אחד מ"אבי האיש ההוא" ומצד אחר מן הסיפור שהוסיף הרשב"א על מעשה נסים: "ובעיר לארדה היה קטן אחד שאינו יודע ספר והיה אומר כמה מזמורים וכמה דברים". כלל לא ברור מה היה התוכן של אותם מזמורים ודברים. בגרותו של הנביא משתמעת גם מן המשפט "גם קודם בא ספרכם הגיע איש נושא אלי כתב מאת רבי אברהם הסופר אבי האיש ההוא רבי נסים מספר מקרהו". כלומר ר' אברהם הסופר היה "אבי האיש ההוא רבי נסים", היינו הנביא. ראו אשכולי, תנועות משיחיות (הערה 65 לעיל), עמ' 253. מדברי בער נראה שהיה סבור שלא היה קשר משפחתי בין ר' אברהם הסופר לנביא. ראו בער (שם), עמ' 41 הערה 87.

W.A. Christian, *Apparitions in Late Medieval and Renaissance Spain*, Princeton 1981

77. גרוס, עשרת השבטים (הערה 2 לעיל). וראו גם רודרמן (הערה 33 לעיל).

